

Šachy, morality a antické historiky

Václav Žůrek

Centrum medievistických studií

Přenos vědění.

Osudy čtyř bestsellerů v pozdně středověkých českých zemích

Texty: *Secretum secretorum* - *Elucidarium* - *Liber de hominum et officiis nobilium sive super ludum scaccorum* - *Chronicon pontificum et imperatorum*

Pavλίna Cermanová, Vojtěch Bažant, Jaroslav Svátek, Václav Žůrek

2017-2019

Centrum medievistických studií,

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.

Jacobus de Cessolis, *Liber de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium sive super ludum scaccorum*

- Dominikán v konventu San Domenico v Janově ještě v roce 1322
- Velmi oblíbený minimálně 250 rukopisů latinské verze + řada vernakulárních překladů a zpracování (ve francouzštině, němčině, angličtině, skotštině, holandštině, švédštině i češtině)
- Přehledná struktura: 4 knihy, ty dále členěny na kapitoly

Jacobus de Cessolis, *Liber de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium sive super ludum scaccorum*

Důvody obluby

- Zájem o šachy jako zábavnou hru
- Alegorie středověké společnosti
- Kazatelská pomůcka
- Moralizace – důraz na moralizující vyznění příběhů
- Zájem o antické příběhy, filosofy a vládcce

Urozené figury

Rex, Regina, Alphilus,
Miles, Rochus

Neurozené figury

agricola - faber -
notarius, lanificius,
scriptor - mercator -
medicus - tabernarius, -
(*custos civitatis*) -
ribaldus, cursor, lusor

manu dextera pecunia mo
nstrata uo capillos / z in
a hęc mungulo ppride

Jacobus de Cessolis, *Liber de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium sive super ludum scaccorum*

Charakteristika

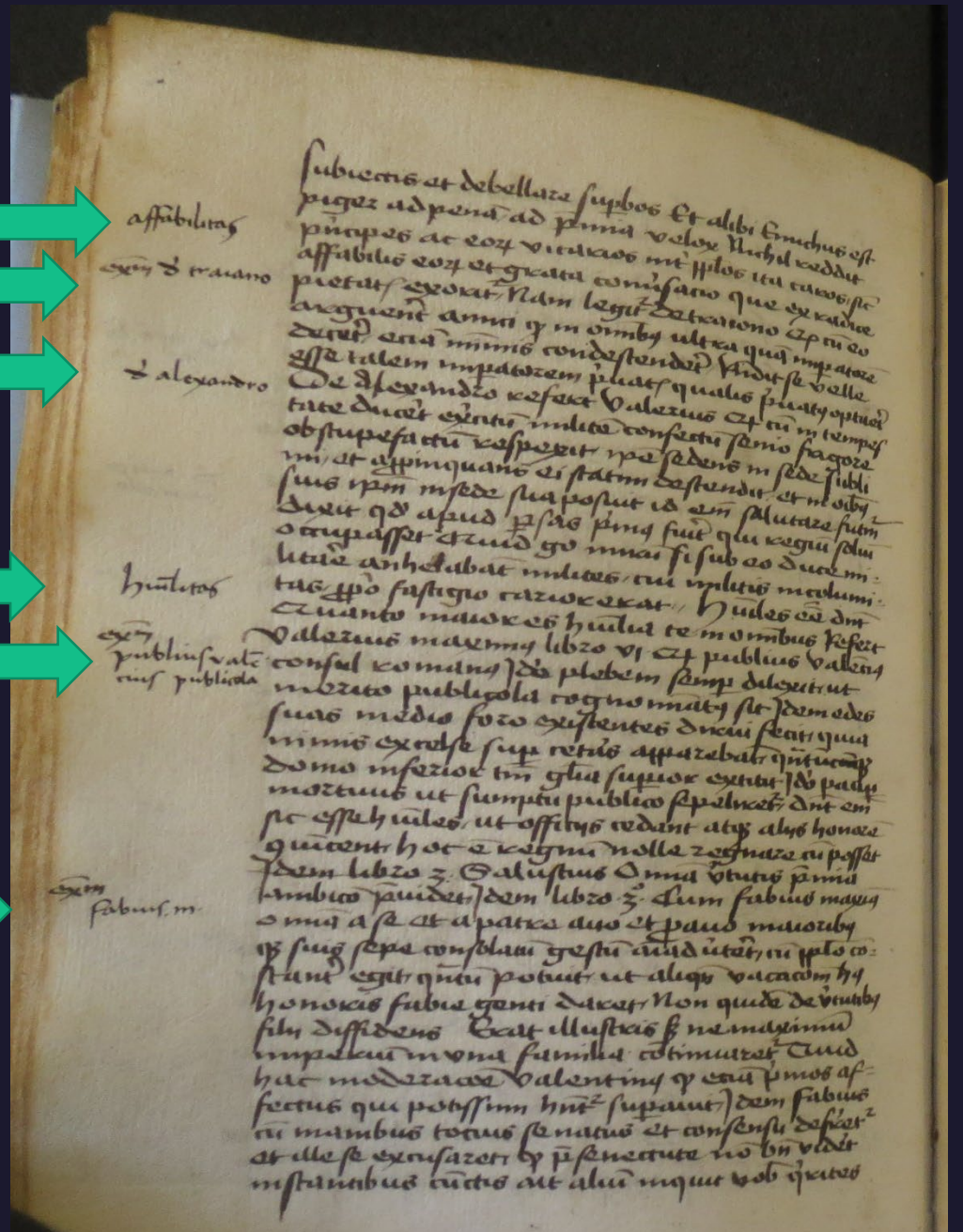
- Alegorie středověké společnosti
- Urození i neurození
- Různá povolání, chybí duchovní
- Antická exempla
- Svědectví rukopisů
- 22 bohemikálních rkp.

Marginální poznámky

- *affabilitas*
- *exemplum de traiano*
- *de alexandro*
- *humilitas*
- *exemplum – Publius Valerius Publicola*
- *exemplum - Fabius Maximus*

Čtenářské pomůcky

Marginalní poznámky

Rejstřík

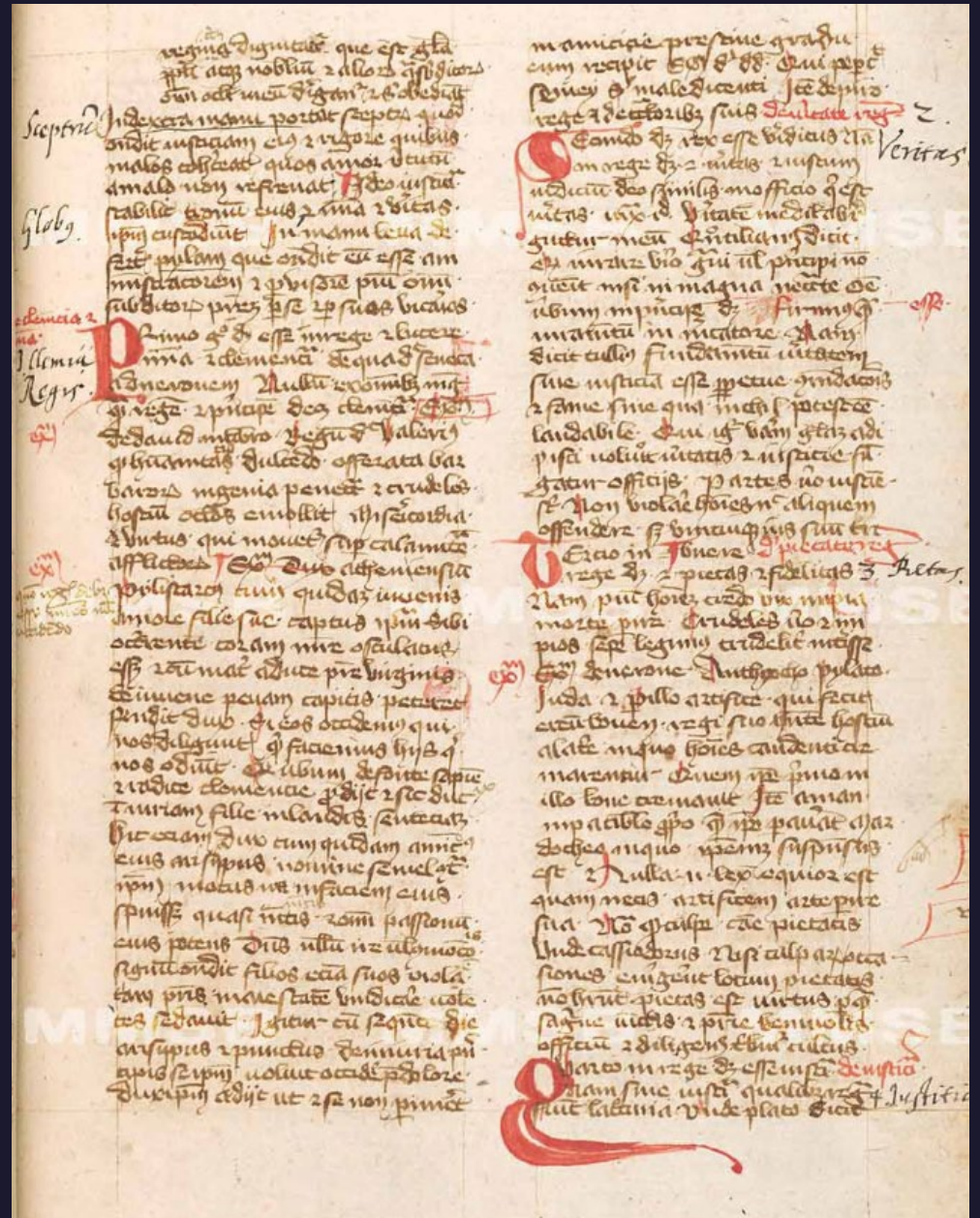
Rubriky

Zvýrazněné nadpisy,

citování autoři, ctnosti a

postavy z příběhů

Podtržené pasáže

Čtenářské pomůcky

Marginální poznámky

Rejstřík

Rubriky

Zvýrazněné nadpisy,

citovaní autoři, ctnosti a

postavy z příběhů

Podtržené pasáže

Miniatury

Usnadnění

orientace v textu

Čtenáři, majitelé

Univerzita

Bartolomej z Jasta – univerzitní mistr v Praze a Krakově (Krakov BJ 1482)
Knihovna Koleje českého národa (Praha, NK, IV C 1, IV D 25)

Klášterní a kapitulní knihovny

Cisterciáci (Osek, Praha, NK, Osek 35 a Praha, NK, IV D 25; Zlatá Koruna,
Praha, NK, XII B 20)

Augustináni kanovníci (Praha, NK, XIV E 9)

Metropolitní kapitula u sv. Víta (Praha, KNM, XIV F 13)

Dominikáni (Vratislav, BU, IV F 64)

Farní knihovny

Šeberov (Praha, NK, V D 8)

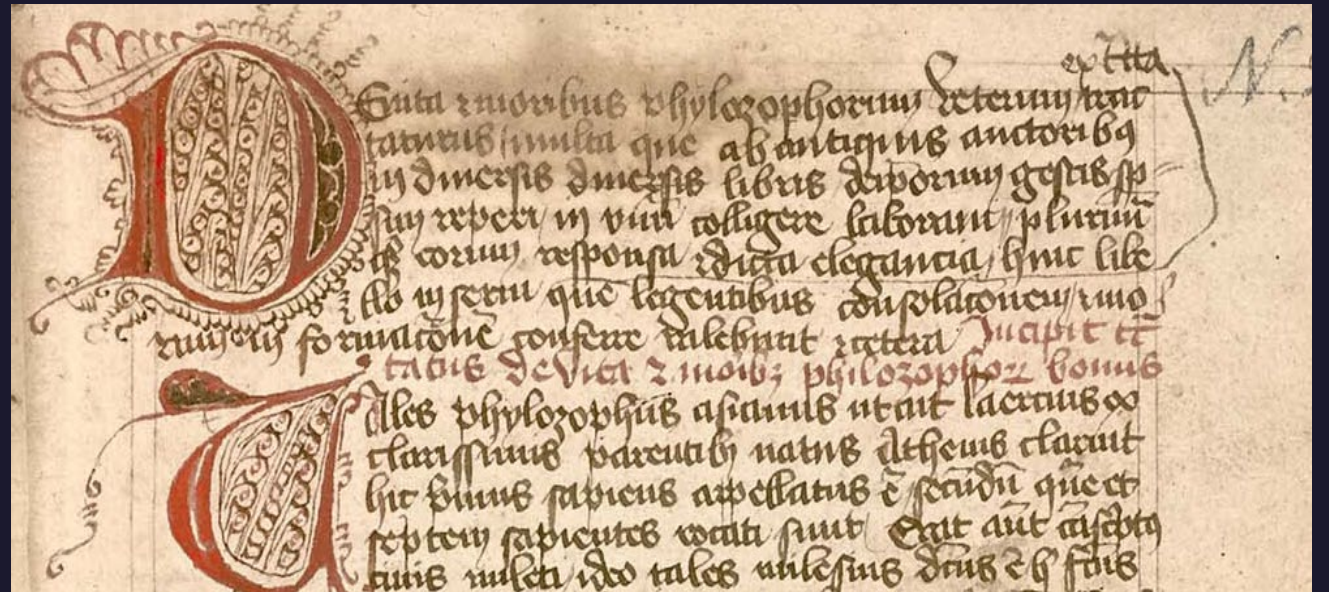
Vratislav, BU IV F 64

Recepce děl s antickou tematikou v Čechách

„klasicizující díla“ často opisována spolu s Jakubem z Cessole

- Pseudo-Burley, *De vita et moribus philosophorum antiquorum*
- Jan z Walesu (Iohannes Guallensis), *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum*
- *Gesta romanorum*

Gesta romanorum

- 1. pol. 14. st., původ v Anglii, či okolí bodamského jezera
- Dvě exempla o šachách; osm exemplů převzatých z *Liber de moribus*
- Tato sbírka přidává christianizující a moralizující výklad za každým exemplum (uvedeno *moraliter*, stč. *duchovně*), která obvykle v literatuře putující exempla násilně zasazuje do kontextu křesťanské vírouky
- Rozsáhlá sbírka latinských exemplů je v Čechách adaptována pod názvem *Gesta Romanorum mystice moralizata* (redukce z 180 na 112 exemplů)
- Převažující funkce sbírky - pomůcka pro sestavování kázání (jak naznačuje také nadpis v rkp. Praha, NK ČR, XII B 20, fol. 43r: *Incipiunt collecta quedam ex Gestis Romanorum pro exemplis ad sermones*.)
- Staročeský překlad přinesl výběr 112 exemplů pod názvem *Příběhy římské*

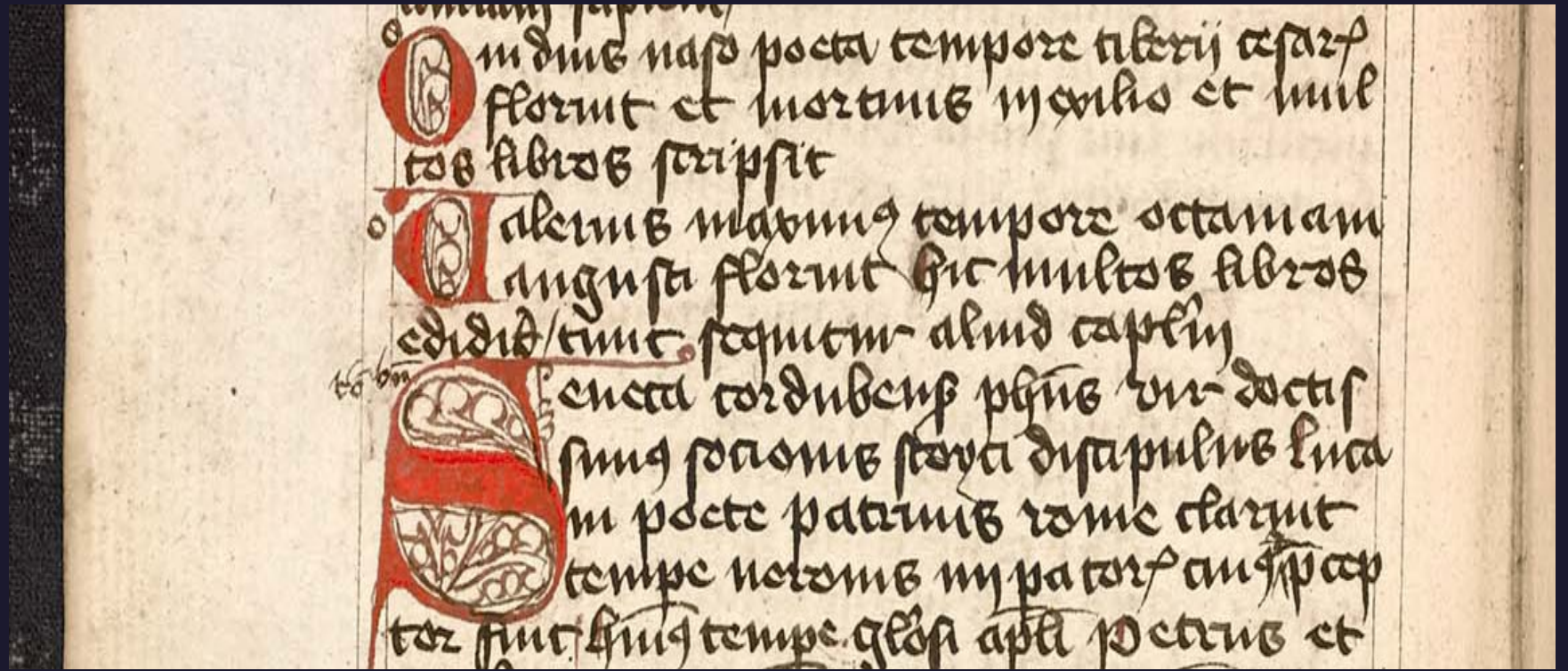
De vita et moribus philosophorum antiquorum

- pseudo-Burley, anonymní, počátek 14. st. v Severní Itálii
- Středoevropská redakce = redukce medailonů z 131 na 77, přidán Peisistratos, Böethius a Alexandr Veliký
- Dějiny filosofie pro začátečníky
- Cca 270 dochovaných rkp, asi 40 středoevropské redakce
- 3x přeloženo do češtiny před rokem 1500 (+ 2x tisk)
- Překlad na základě středoevropské redakce
- *De vita et moribus philosophorum veterum tractaturus multa, que ab antiquis auctoribus in diversis libris de ipsorum gestis sparsim reperi et in unum colligere laboravi plurimaque eorum responsa notabilia et dicta elegancia huic libro inserui, que ad legencium consolacionem et morum informacionem conferre valebunt.*
(Pseudo-Burley)

- **Ovidius** Naso poeta claruit tempore Tiberii Cesaris et mortuus est in exilio. Hic scripsit libros poeticos metricos de nuce libr. unum, invencionis libr. unum, epistolarum libr. unum, sine titulo libr. .III., de arte amandi libr. .III., de remedio amoris libr. .II., metamorphoseos libr. .XV., de fastis libr. .VI., dicitur tamen quod fecit .XII., sed ultimi sex non habentur, de tristibus, libr. .V., de vetula libr. unum, de fortuna libr. unum
- **Marcus** Verrius Flaccus grammaticus Octaviani temporibus claruit.
- **Valerius** Maximus Octaviani Augusti tempore claruit. Hic librum edidit de factis et dictis antiquorum virorum moralibus qui apud gentiles romanos et grecos habebantur famosi et illustres, addens ex propriis quedam ad virtutum commendacionem et viciorum detestacionem pertinencia luculento sermone ex quibus pauca hic inserta sunt. Lento gradu ad vindictam sui divina preedit ira tarditatemque supplicii gravitate compensat. Dulcedo vite et multa facere et pati turpiter cogit. Humane imbecillitati gravissimum est necessitas. Quid prodest foris esse strenuum si domi male vivitur? Illa potencia tuta est que viribus suis imponit modum. Locupletem facit hominem non multa possidere, sed modica desiderare. Nulla tam modesta felicitas est que malignitatis dentes vitare possit. Alienis incommodis suorum adhuc expertes insultant. Optima vindex insolencie varietas condicionis humane. Eloquencie ornamenta in pronunciacione apta et convenienti corporis motu consistunt, quibus cum se instruxerit tribus modis homines aggreditur scilicet aures eorum penetrando, oculos demulcendo, animos invadendo.

Ovidius Naso poeta tempore Tiberii Cesaris floruit et mortuus in exilio et multos libros scripsit.

Marcus Verrius Flaccus – vynechán

Valerius Maximus tempore Octaviani Augusti floruit. Hic multos libros edidit. Tunc sequitur aliud capitulum.

Chalcenterus – vynechán

Seneca...

Jan z Walesu, *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum*

- OFM, zemřel kolem 1285
- Struktura díla založena na čtyřech kardinálních ctnostech (spravedlnost, moudrost, uměřenost a statečnost), jež jsou postupně demonstrovány antickými exemplary a příběhy
- Středoevropská redakce = více narativní a méně přísně dodržovaná struktura
- Přidána šachová pasáž o původu hry založena na díle Jakuba z Cessole
- 2 x přeloženo do češtiny kolem 1400 (*Knížky o čtyřech ctnostech stežejných; Knihy o čtyřech ctnostech základních*)
- Z úvodu: *Jdeo de ipsis aliqne narrationes, exemplaciones et perswasiones ad instruccionem presidencium in tronis subscribuntur, prout in gestis continentur principum et philosophorum. Nam exempla sanctorum satis patent in gestis eorum et in hystorijs sacre scripture.* (podle F. Küenzlen)

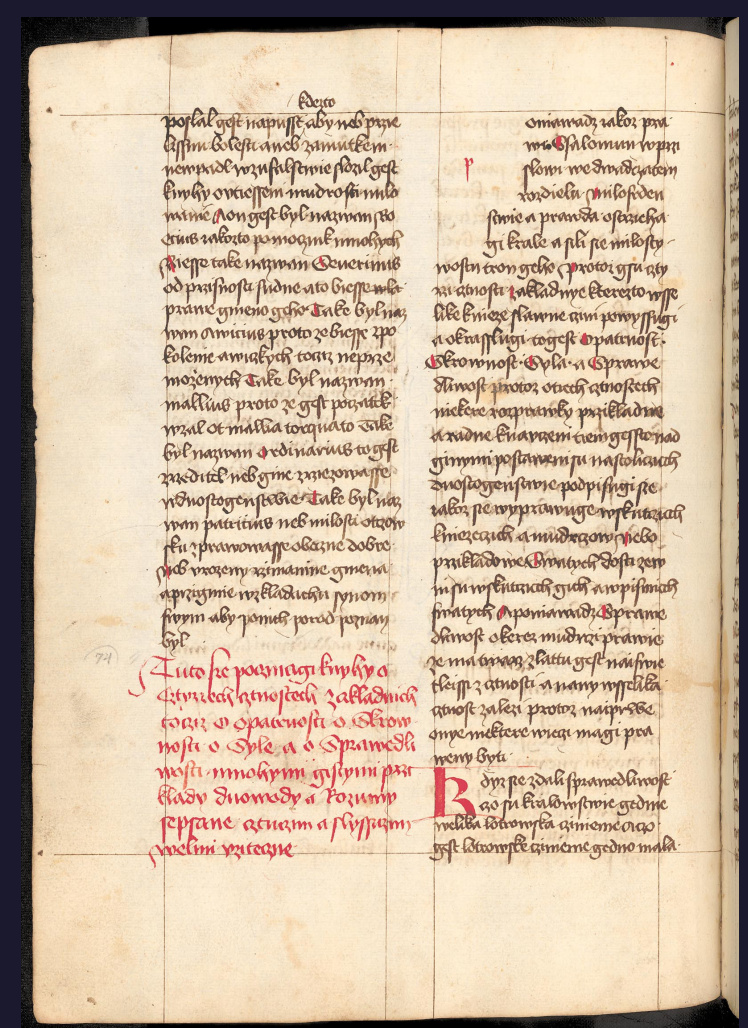
Šachová pasáž z Breviloquia

- Charakteristika šachové pasáže připomínající knížecí zrcadlo
- Králové by si měli opatrně dávat pozor, aby neprolévali lidskou krev, a trpělivě naslouchat radám svých mudrců. To je ve skutečnosti důkaz skutečné velkorysosti.
- *Tato hra byla vlastně vynalezena, ó králi, aby ukázala, v jaké podobě by měl vypadat váš život a způsoby. Pro jejich cvičení je nejdříve potřeba deska, která obsahuje mnoho čtverců a která by se dala přirovnat k vašemu království, ve kterém jsou postaveny hrady, města a mnoho pevností. Vy, principi, jste uprostřed toho všeho, abyste zajistili spravedlnost, omezili násilí, nastolili spravedlivé zákony, chránili dobré lidi, napravili špatné lidi, pečovali o utlačované a dobře zacházeli s lidmi.*
- Šachová pasáž mate písaře: Incipit *Breviloquia* v rkp. Praha, KMK A 69/1, fol. 181r: „*Incipit breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum alias de ludo scacorum.*“
- Vyprávění o původu hry a významu figur (velmi zestručněno)

Ps. Burley, *De vita et moribus* + Jan z Walesu, *Breviloquium*

- Velmi často tato dvě díla opisována spolu (minimálně 35 rkp.)
- Často splývaly v rukopise v jeden text
- Spolu přeloženy do češtiny jedním překladatelem (Praha, NK XIX B 9)
- Někdy jsou opatřeny společným rejstříkem či obsahem
- Příklad: Praha, NK XIII G 18: *Explicit de moribus philosophorum per quatuor virtutes cardinales*
- Příklad: Praha, NK VIII A 25: *Expliciunt vite philosophorum cum aliquibus auctoritatibus virtutum*

Recepce děl s antickou tematikou v Čechách

- Středoevropské verze představují zjednodušený text, výběr exemplů s důrazem na moralistické vyznění
- Středoevropské redakce často opsány spolu v rukopise
- Obliba těchto děl ve středověkých Čechách je doložena také překlady, resp. adaptacemi
- České verze všech čtyř děl (Cessolis, Ps.- Burley 3x, Gesta Romanorum a Breviloquium 2x)
- Obvykle založeny na středoevropské latinské (moralizující) redakci
- Také staročeské verze jsou často opisovány spolu

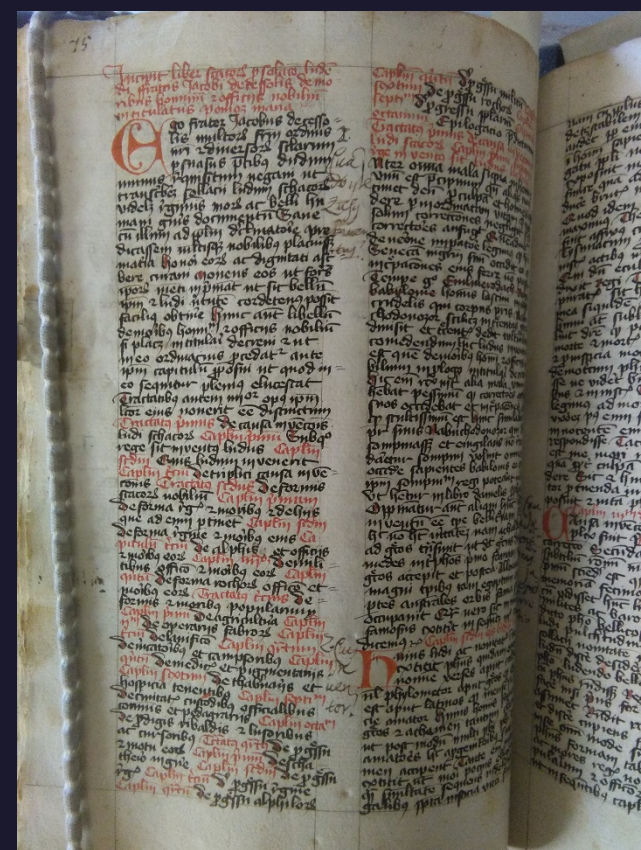
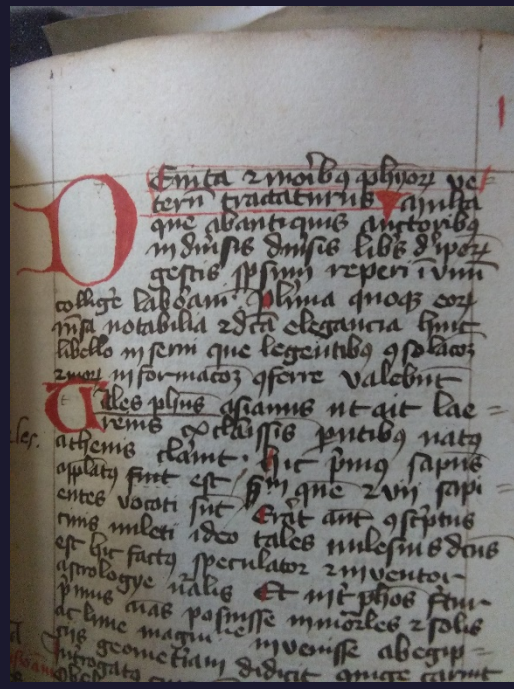
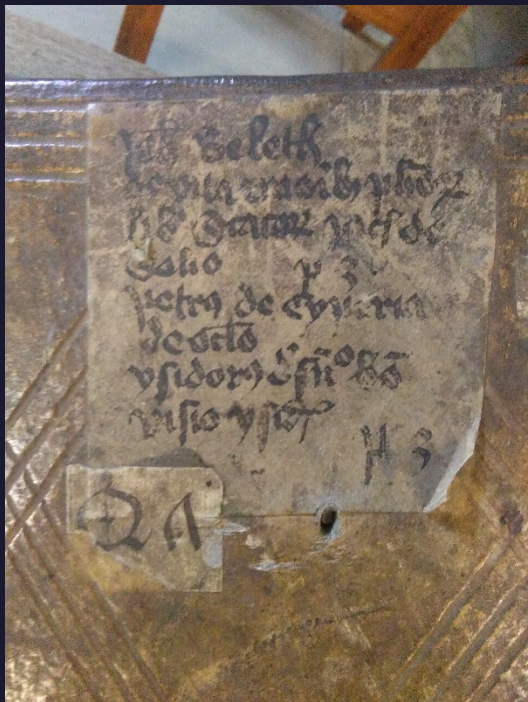

Příklady společného opisu

- Liber de moribus společně s Pseudo-Burley De vita et moribus a Janem z Walesu (Breviloquium)
- Praha, NK IV C 1
- Praha, NK VIII A 19
- Praha, NK XII B 20
- Lüneburg, Ratsbücherei, Theol. 2° 11

Praha, NK, IV C 1

Součást knihovny Koleje českého národa na pražské univerzitě (sign. Q7)
Obsahuje Ps.-Burley, Jana z Walesu a Jakuba z Cessole za sebou (stejná ruka, společný rejstřík)
Středověký katalog: *Item Iohannes Beleth* * *Item De vita et moribus philosophorum*
* *Item Liber scacorum Iacobi de Solio* * *Item Petrus de Ciperia De oculo* * *Item Isidorus De summa bono* * *Item Visio Isidori* *

Kniežky o hře šachové

- Pravděpodobný autor zpracování: Tomáš Štítný ze Štítného (asi 1331 – nejpozději 1409); identifikace podle textových shod
- Jediný rukopis - Vídeň, ÖNB 5293, fol. 290r-311r, 15. století
- Štítný není fascinován antickými příběhy, hodně je vynechává a anonymizuje
- Zásadně přepracovaný text, 3 knihy, doplněny biblické citáty a myšlenky odjinud
- Jiné zdroje: Petrus Comestor, *Secretum secretorum*, *Moralitas de scaccario*, Paulin z Benátek (?)
- Doplněny české reálie, Karel IV. , Václav IV., Dětřich z Portic a další
- Doplněn moralizující závěr

Kniežky o hře šachové

- *Protož i pohanští mudrci táhli lid od neřádu k šlechtnostem a pravdy hledali v šlechtnostech. Ale té jich práce plný úžitek, že jsou stáli po tom, aby k šlechtnostem od neřádův táhli lidi, teprv nám křesťanóm schován jest, neb tam teprv v onom světě plný úžitek mieti budem z šlechtností skrze Pána našeho Jezu Krista, a také nešlechtnostem tam jsou plné múky připraveny. Protož majíť i křesťané státi po lidských šlechtnostech, o nichž sú staří mluvili mudrci, i po té cti, ješto má zde býti takým zdejším šlechtnostem, k věčnému životu užívajíc, a po zdejší necti vystřiehati se věčné necti.*
- Srov. explicit stč. Překlada ps.-Burleye (Křivoklát I d 36, fol. 89v): „Tuto se čte o mudrcích přirozených, kterúžto múdrostí byli obdařeni od Pána našeho milého Ježíše Krista.“

Kniežky o hře šachové

Závěr:

- *Vidíme dobrotu i spravedlivost i moc Boží, vidíme, an jakžto z pytlíka vynímaje šachy sázie po šachovnici, onoho tamto a onoho tamto, onoho takto a onoho takto, a jedinét' de opět sbéře jako v pytlík. Služmež jemu, dokudž čas máme, každý v svém stavu, nebo nevieme, vskuoře-li v pytlíku budem s tiem se rozlúčiec, co jest zde na světě, a to vezmúc s sebú, což zde budem zaslúžili.*
- *A tak jsú skonány kniežky o hře šachové s výkladem rozomu nravného.*
- *Dajž to, Jezu Kriste králi,*
- *abychom zde tak v šachy hráli*
- *a potom se do věčné radosti dostali!*
- *Amen.*

Štítný, *Knížky o hře šachové* (kapitola o věži)

- *Byl jeden popaden, ješto lúpil na moři, a přiveden byl před Alexandra krále. A když jemu vece Alexander: „Proč lúpil, nedada pokoje na moři lidem?“, a ten směle vece proti králi: „A proč ty lúpě nedáš pokoje všemu světu? Že já jednu lodi vezmu, nazýváš mě lúpežníkem, a že ty s vojskem jezdě lúpiš, ciesař sloveš. Byť se mně štěstie obrátilo, já bych byl dobrý; ale čím tobě více jde pod ruku, tys vždy hoří.“ Aj, kakút jest řeč tak veliký král strpěl, a řekl tomu: „Chciť tvú chudobu proměnití, aby svú zlostí štěstie nevinil.“ I nadal jeho, že jemu nebylo třeba lúpiti.*
- Cicero; sv. Augustin; *Gesta Romanorum*; [Cessolis](#); Guallensis; Villon, *Le Testament*; Chaucer

Vyprávění o původu šachové hry

- **Jakub z Cessole**, *Liber de moribus* (ed. A. Burt)
- Tempore enim Evilmerodag regis Babyloniae, hominis lascivi iniusti crudelis, qui patris corpus in trecentas partes divisit et trecentis vulturibus tradidit ad comedendum, hic ludus inventus est de moribus hominum et officiis nobilium.
- **Štítný**, *Knížky o hře šachové* (ed. F. Šimek)
- Byl syn onoho krále Nabochodonzora velikého. Ten král nemúdrý mezi jinými neřádnými svými činy, když byl umřel otec jeho, kázal jej na mnoho kusův rozsekati a supóm poróznu rozmetati, péči o to maje, by byl neožil ještě a nedal jemu kralovati, a řka: „An dříve byl volem, trávu jedl, však opět byl člověkem a kraloval. Ale když snědúc a supové rozletie se, nesletiet' se opět zase spolu, aby ožil, a já bezpečně budu kralovati.“ O tomť pravie ty kniehy, ješto **Scolastica historia** slovú. Takto pravie, že jeden, jehož král Nabochodonzor u vězení držal z lidu židovského, byl poradil jemu to.

Minorita Paulinus Venetus (ca. 1270–1344)

De ludo scachorum

Václav Králík z Buřenic; Adam z Nežetic, Petr Zmrzlík ze Svojšína (st./ml.)

- Madrid, Biblioteca Nacional, Vitrine 25-6

Paulinus (podle Madrid, BN Vit 25-26)

Mortuis vero primo Nabuchodonozor atque secundo. Euilmerodach sublimatur in regem. Et cum regnare cepisset **eleuauit** caput **Joachim** tricesimo septimo captiuitatis anno super thronos regum qui erant post se in Babilone (Jeremie ultimo). **Timensque ne pater suus aliquando resurgeret sicut de fera ad cor hominis redierat. Consuluit Joachim eiusque consilio cadauer patris in trecentas porciones diuisit totidemque volturibus deuorandum dedit** ut in partes diuersas uolitantes alites sic cadauer illud deicerent ne vnquam in priorem situm particule conuenirent.

Breviloquium (MKap G 29)

Similiter de Gwilmeradach (...) Post mortem patris dimissus incepit regnare, **absoluens Joachim** socium captiuitatis sue a carcere, qui coram rege cunctis diebus vite sue commendebat. **Timens autem Gwilmeradach ne pater suus resurgeret, qui de bestia in hominem redierat, consuluit Joachim quid facturus esset. Ad cuius consilium cadauer patris diuisit in tricentas partes et tricentis wlturibus dedit ad comedendum.** Et ait Joachim ad regem: «Non resurget pater tuus nisi wltures in vnum redeant.»

Paulinus (podle Madrid, BN Vit 25-26)

Mortuis vero primo Nabuchodonozor atque secundo. Euilmerodach sublimatur in regem. Et cum regnare cepisset **eleuauit** caput **Joachim** tricesimo septimo captiuitatis anno super thronos regum qui erant post se in Babilone (Jeremie vltimo). **Timensque ne pater suus aliquando resurgeret sicut de fera ad cor hominis redierat. Consuluit Joachim eiusque consilio cadauer patris in trecentas porciones diuisit totidemque volturibus deuorandum dedit** ut in partes diuersas uolitantes alites sic cadauer illud deicerent ne vnquam in priorem situm particule conuenirent.

Petrus Comestor, *Historia Scholastica* (PL 198 1452D)

Cumque regnare coepisset, elevavit loachim, quem socium habuerat in carcere, **timensque ne resurgeret pater suus, qui de bestia redierat in hominem, consuluit loachim. Ad cuius consilium cadaver patris sui effossum, diuisit in trecentas partes, et dedit eas trecentis vulturibus.** Et ait ad eum loachim: “Non resurget pater tuus, nisi redeant vultures in unum.

Štítový, Knížky o hře šachové (ed. F. Šimek)

Byl syn onoho krále Nabochodonozora velikého. Ten král nemůdrý mezi jinými neřádnými svými činy, když byl umřel otec jeho, kázal jej na mnoho kusův rozsekati a supům poróznu rozmetati, péči o to maje, by byl neožil ještě a nedal jemu kralovati, a řka: „An dřieve byl volem, trávu jedl, však opět byl člověkem a kraloval. Ale když snědúc a supové rozletie se, nesletiet se opět zase spolu, aby ožil, a já bezpečně budu kralovati.“ O tomť pravie ty kniehy, ješto **Scolastica historia** slovú. Takto pravie, že jeden, jehož král Nabochodonozor u vězení držal z lidu židovského, byl poradil jemu to.

Petrus Comestor, Historia Scholastica (PL 198 1452D)

Cumque regnare coepisset, elevavit loachim, quem socium habuerat in carcere, timensque ne resurgeret pater suus, qui de bestia redierat in hominem, consuluit loachim. Ad cuius consilium cadaver patris sui effossum, divisit in trecentas partes, et dedit eas trecentis vulturibus. Et ait ad eum loachim: “Non resurget pater tuus, nisi redeant vultures in unum.

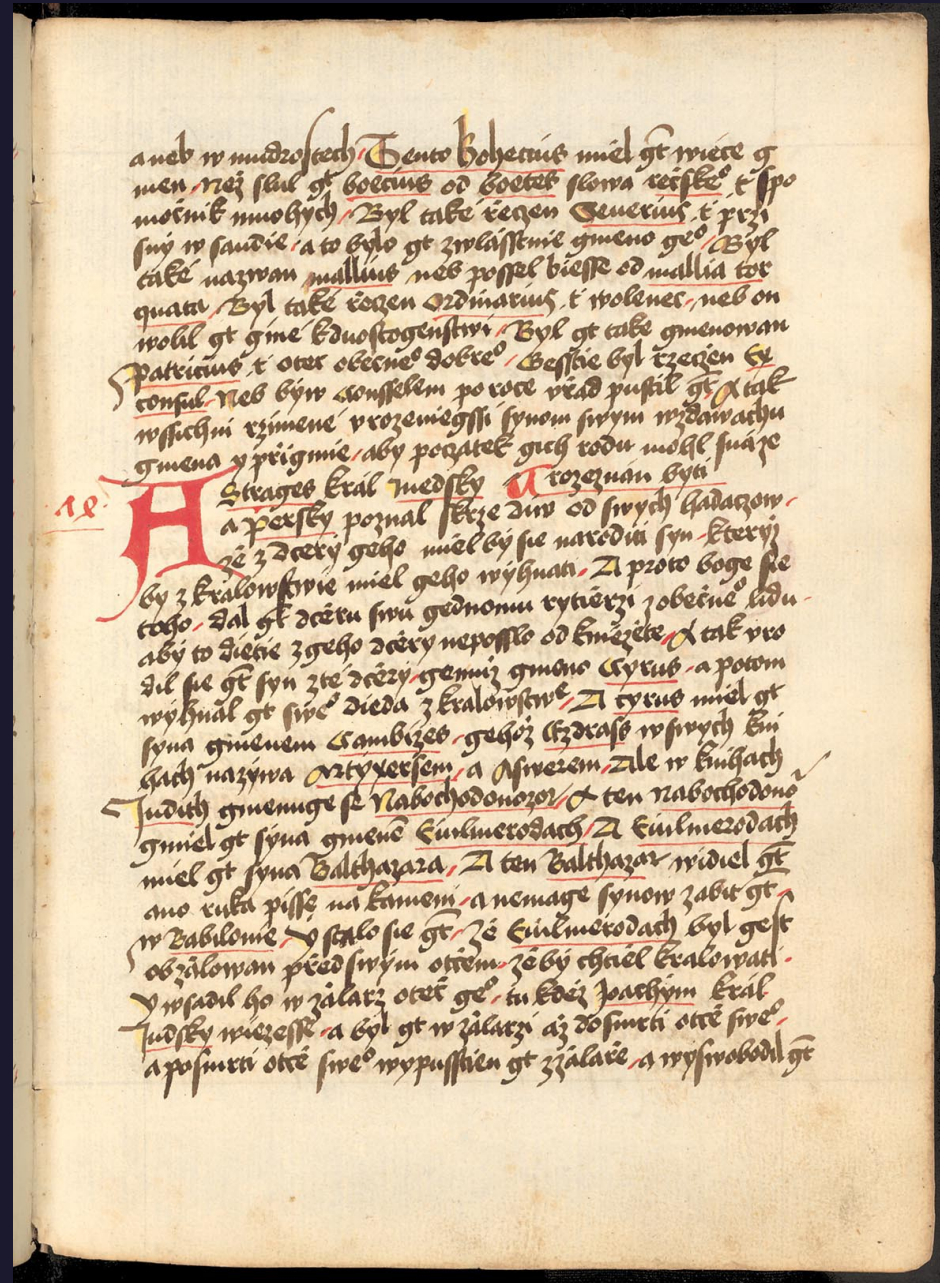

Jan z Walesu, O čtyřech stěžejných ctnostech (ed. F. Šimek)

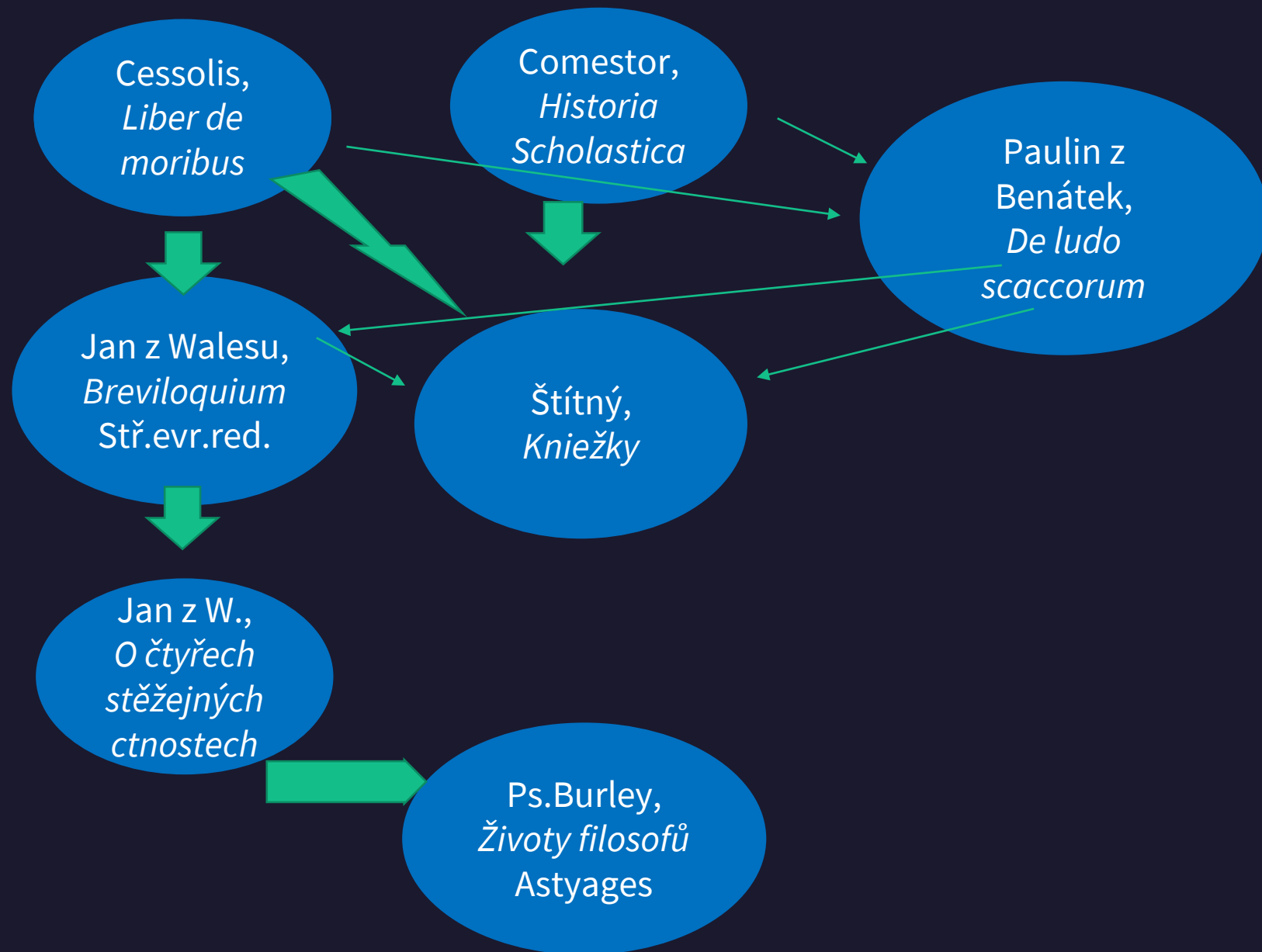
Ale po smrti otcově počev kralovati vyprostil jest Joachim, tovariše svého, z žaláře, kterýžto po všecky dni života svého u krále přebýváše. Tehdy Evilmerodach boje se, by nevstal z mrtvých otec jeho, poradil se s Joachim, kterak by měl s ním učiniti; a po jeho radě vykopal tělo otcovo, rozdělil na tři sta kusův, a sebrav tři sta supův, dal každému jeden kus sniesti. I vece Joachim králi: „Neoživeť otec tvůj, jedině leč by se tito supové vespolek sebrali.“

Ps. Burley, Životy filosofů, Astyágés, III. překlad (ed. A. Vidmanová)

A po smrti otce svého vypuštěn jest z žaláře a vysvobodil jest spoluvězně z žaláře, kterýžto po všecky dni života svého u krále přebýváše. Tehdy Evilmerodach boje se, by nevstal otec jeho z mrtvých, poradil se s Joachymem, kterak by měl s ním učiniti, a po jeho radě vykopav tělo otcovo rozdělil na tři sta kusův a sebrav tři sta supův dal každému jeden kus sniesti. I vece Joachym k králi: „Neobživeť otec tvůj, jedině leč by se tito supové vespolek sebrali.“

Díla zprostředkovávající povědomí o antice

- České země nebyly pasivní v recepci těchto děl
- Lze rozlišit tři fáze (nikoliv nutně jedna po druhé)
- Apropriacce – dílo je čteno a opisováno
- Adaptace – vznik středoevropských redakcí (Anežka Vidmanová), díla jsou opsána a přepracována, aby vyšla vstříc cílovým čtenářům a posluchačům
- Vernakularizace – překlad(eventuálně přepracování) adaptovaných redakcí

Díla zprostředkovávající povědomí o antice

Společné znaky

- Jednoduchá narativní struktura
- Exempla a příběhy přinášející znalost o antických filosofech a vládčích
- Užiteční pro studenty a kazatele x zábavné čtení („beletrie“)
- Rozdíly mezi užitím/čtením latinských a vernakulárních verzí

Incipit libellus de ludo scacorum continens mores, dicta et facta nobilium philosophorum et antiquorum.
(Bartolomiej z Jasta v rkp. Krakow, BJ 1482, fol.198r)

